

Nasirova Dildora Talibjonovna
Asia kids school maktabi uqituvchisi

XIII asrda Misrda Ayyubiylar sulolasi inqirozidan so'ng hokimiyatga kelgan Mamluklar nafaqat o'zining siyosiy va harbiy qudrati ila, balki madaniy-ma'rifiy sohadagi islohotlari bilan ham olamga yuz tuta boshlagan edi.

Misrda saljuqlar, qipchoqlar va mo'g'ullar hukmronligining ketma-ket almashinishi sababli davlat rahbarlari, sarkardalar va yirik savdogarlar orasida turkiylar va mo'g'ullarning soni oshib borgan. Bu esa o'z-o'zidan mahalliy aholi va rahbarlar orasida yangicha, umumiy talqindagi lug'atlarga ehtiyoj tug'dira boshlagan. Natijada mamluklar davrida “Kitab al-idrak”, “At-tuhfat uz-zakiya”, “Al-qavanin al-kulliya”, “Ad-durra al-mudiya”, “Ash-shuzur az-zahabiya”, “Kitab majmua tarjuman turkiy va ajamiy va mo'g'uliy (va farsiy)” kabi tilshunoslikka oid o'nlab asarlar va lug'atlar yaratilgan.

Bu kabi asarlar asosan XI asrda Xitoydan Suriya va Misrgacha yashagan turkiy qabila va elatlarning hayoti, ularning moddiy madaniyati ob'yektlari, kundalik turmush voqeliklari haqida ma'lumot beruvchi yagona manba hisoblangan. Ularning asosiy qismini uy-joy, uy-ro'zg'or anjomlari, kiyim-bosh, asbob-uskunalar, xo'jalik inshootlari, gazlamalar, taqinchoqlar, qurol-yarog', zirh, ot jabduqlari, qishloq xo'jaligi asboblari, musiqa asboblari, etnonim va toponimlar, qabilalar, atamalar, qarindoshlik va mulklar, turli mansabdor shaxslarning unvonlari va ismlari, oziq-ovqat va oziq-ovqat nomlari, uy va yovvoyi hayvonlar va qushlar, chorvachilik atamalari, o'simlik va boshqoqli o'simliklar haqida, astronomik atamalar, xalq taqvimini, oy nomlari va hafta kunlari, geografik terminologiya, shaharlar, kasallik va dori-darmonlar nomlari, anatomik terminologiya, metallar va minerallar, harbiy, sport va ma'muriy atamalar, turli tarixiy va mifologik qahramonlarning nomlari, diniy va etnik terminologiya, bolalar o'yinlari va o'yin-kulgilari va hokazolarni o'z ichiga oladi.

Misrning turli turkiyzabon aholisi tilini aks ettiruvchi o'sha davrdagi eng mashhur leksikografik va grammatik asarlar qatorida “Kitobi-i Majmu-u tarjuman-i turkiy va ajami va mo'g'uliy va farsiy” ham bor. Ushbu lug'at kitob 1245-yilda noma'lum muallif tomonidan Misrda yozilgan. Lug'at “Tarjuman-i turkiy va arabiy” (“Turkiy-arabcha lug'at”) deb ham ataladi.

Turkologiyada u ilk bor 1894 yilda T. Xoutsma tomonidan nashr etilganidan beri “Houtsma lug'ati” nomi bilan ham mashhur bo'ldi. Noma'lum tuzuvchi tomonidan yozilgan ushbu noyob qo'lyozmaning kotibi Konyalik Halil bin Muhammad bin Yusuf hisoblanadi.

Tadqiq etilayotgan davrning yana bir mashhur leksikografik yodgorligi “Kitab al-idrak li-lisan al-atrak”dir. Uning muallifi Abu Hayyon 1256-yilda (hijriy 654-yil)

Andalusiyadagi (Ispaniya) arab xalifaligining ma'muriy-madaniy markazi Garnatda (Granada) tug'ilgan va 1344-yilda Mamluk Misrida vafot etgan. Uning to'liq ismi Asirad-din Abu Hayyan Muhammad ibn Yusuf ibn Ali ibn Yusuf al-G'arnatdiy bo'lib, u hadis ilmi, islom huquqi va filologiyasiga oid ko'plab asarlar muallifi sifatida tanilgan. Uning asarlari asosan arab, turk va fors tillarida bitilgan.

Abu Hayyon bu lug'at ustida ishlashni 1312-yil 18-dekabrda yakunlagan. Hozirda "Kitob al-idrak..."ning ikki nusxasi ma'lum. Bir nusxasi (65 varaq – 130 bet; har bir sahifasi 23 satrdan iborat) Istanbuldagi Veledaddin afandi kutubxonasida Boyazid masjididagi 2896-son bilan saqlanadi. Yana bir nusxasi (97 varaq – 194 bet; har bir sahifa 15 qatordan iborat) Istanbul universiteti kutubxonasida 6579 raqami ostida saqlanmoqda. Lug'at qisqacha kirish va uch qismdan iborat. Muqaddimada muallif barcha tillarda Alloh taologa va unga duo o'qigan barcha zotlarni ulug'laydi. Keyin u o'z ishini yozishni boshlashdan oldin turli kitoblar va lug'atlarni sanab o'tadi. Abu Hayyon yozadi: "Bu kitoblardan turkiy til, uning lug'aviy tarkibi, morfologiyasi va sintaksisiga har tomonlama va to'liq ta'rif beradigan sahifa va parchalarni topish baxtiga muyassar bo'ldim. Men bu tilni batafsil (harfma-harf) o'rgana oldim, so'zlarni turkiy (turk) tilining harf tarkibiga ko'ra tartibga soldim, turkiy (turk) talaffuzini ko'rsata oldim, turkiy so'zlarni arab tiliga tarjima qila oldim.. Leksikologiyaga kelsak, tarjima bobida ishonchli ma'lumotlarni keltiraman... Morfologiya va sintaksisga kelsak, shuni ta'kidlaymanki, men hech narsani moslashtirmaganman, balki ma'nolarni yaxshiroq tushunish uchun ma'lumotni amalda qo'llanilganicha taqdim etganman" Abu-Hayyon o'z kitobida uchta bo'limni ajratib ko'rsatdi: leksikologiya, morfologiya va sintaksis.

Muallifi hozircha noma'lum bo'lgan "Ad-durrat-ul madiya fi-l lug'at-it turkiya" ("Turkiy tilni o'rganishning yorqin gavhari") lug'ati turkiy tilni o'rganishga oid yana bir lug'atning yaratilishi qipchoq-mamluklar davriga to'g'ri keladi. Xusrav bin Abdulloh tomonidan tuzilgan ushbu lug'atning yagona qo'lyozma nusxasi mashhur turkolog olim A. Zayonchkovskiy tomonidan 1963 yilda Lorenzo Medici (Florensiya) kutubxonasidagi eski kitoblar orasidan topilgan. Lug'at hajmi jihatidan kichik bo'lib, 24 varaqdan (48 bet) iborat. Har bir sahifa 15-16 qatordan iborat. Arabcha so'zlar qora siyoh bilan, turkiy so'zlar esa qizil rangda yozilgan. Sahifa o'lchamlari: 21,5 x 15 sm. Qalin qog'ozga, to'q sariq rangda yozilib muqovasida arabcha yozuvda bitilgan: "Kunduz kechaga ergashar ekan, turkiy til gavhardek chaqnaydi. Barcha rahmat Alloh dandir. Alloh to'g'ri yo'lga hidoyat qilur" [15]. Muallif lug'at boshida turli tillarda so'zlashuvchi odamlarni yaratgan Allohga hamd aytadi. Keyin u Allohdan Muhammad payg'ambarga va uning barcha qarindoshlari va do'stlariga marhamatli bo'lishini so'raydi. Kitob o'quvchilarga tushunarli bo'lishi uchun muallif ba'zi arabcha qoidalarni keltirib, kitobni qismlarga, bo'limlarga va paragraflarga ajratadi.

Shunday qilib, "Kitobi-i majmu-u tarjuman-i turkiy va ajami va mo'g'uliy va forsiy", "Kitob al-idrak li-lisan al-atrak" va "Ad-durrat-ul mudiya fi-l lug'ot-it turkiya"

“Ad-durrat-ul mudiye fi-l lug’at-it turkiya” va boshqa shu kabi asarlar mamluklar davridagi eski qipchoq tiliga oid yodgorlik bo‘lib, hozirgi zamon tarixini o‘rganish uchun qimmatli manbalar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бартольд В. В. Сочинения, т. III. – М.: Н., Главная редакция восточной литературы, 1965. – 711 с.
2. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. Изд. 2-е.-М.: Высшая школа, 1969 – 382 с.
3. Босворт К. Э. Мусульманские династии. М.: Наука, 1971.-324 с.
4. Гордлевский В. А. Избранные сочинения. М.: Н., 1968, Т.I. – 552 с.
5. Джафероглу А. Абу-Хайян «Китаб аль-идрак ли-лисан аль-атрак». Истанбул, 1931.- 156 с. (араб.)-186 с. (тур.)
6. Зайончковский А. А. Арабско-кыпчакский словарь эпохи государства мамлюков. – «Сообщения польских ориенталистов». М., 1961. – С.36-44.
7. Зайончковский А. Новонайденный арабско-кипчакский словарь из государства мамлюков // Народы Азии и Африки. 1964. № 3. – С.111-116.
8. Наджип Э. Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV в. Автореф. докт. дисс. М., 1965. – 94 с.
9. Топарлы Р. «Эд-дуррат-уль мудийе фи-ль лугат-ит тюркие». Анкара, 2003. – 126 с.
10. Хусейн Али-заде (Аргын). ادره المضديه فى اللغة التركيه. Тебриз: изд-во «Сумер», 1389 (2010). – 112 с.